

Mediacyjna rola modelu planowanego zachowania w wyjaśnianiu prośrodowiskowych zachowań konsumenckich

Dominika Pogorzelec

Katedra Psychologii Eksperymentalnej, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Lublin

Oleg Gorbaniuk*

Katedra Psychologii Eksperymentalnej, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Lublin

THE MEDIATORY ROLE OF A PLANNED BEHAVIOR MODEL IN EXPLAINING PROENVIRONMENTAL CONSUMER BEHAVIOR

This paper explores the problem of the predictors of purchasing proenvironmental products. The research sample consisted of 102 people at different age from the general population. It was assumed that the level of ecological awareness, the feeling of ecological responsibility and the responsibility as a personal trait determine the intention of proenvironmental buying. An analysis of the results reveals that there are five mutually uncorrelated factors which are statistically significant predictors of buying intention: sensitivity to social problems, perceived scale of ecological threat, feeling of unity with the environment, feeling of guilt about the pollution and feeling of shared responsibility for the condition of the environment. The results confirm that the variables included in the model of the theory of planned behavior by Ajzen and Fishbein jointly account for considerable percentage (42%) of buying intention's variance; however, a direct influence of subjective norms on the intention was not found. Mutual connections between the variables of the model and the predictors identified as significant were tested through the paths analysis.

WPROWADZENIE

Ochrona środowiska naturalnego przed dewastacją i zanieczyszczeniem to jeden z ważniejszych problemów naszych czasów. Niektórzy twierdzą wręcz, że zahamowanie degradacji przyrody i naprawienie już poczynionych szkód to warunek przetrwania cywilizacji w skali globalnej oraz poszczególnych regionów świata i krajów (Wiśniewski, 1995).

Coraz bardziej oczywisty staje się również fakt, że jednym z najważniejszych czynników powodujących

zagrożenia środowiska naturalnego, zarówno w skali globalnej, jak i lokalnej, jest obecny styl życia i wzorce konsumpcji. Związane są z tym liczne problemy, takie jak masy odpadów poprodukcyjnych i konsumpcyjnych, wzrost ilości trudno zniszczalnych opakowań, stosowanie freonu, który przyczynia się do zwiększenia tzw. dziury ozonowej, nadmierne używanie samochodu jako indywidualnego środka lokomocji, ogromne zużycie papieru, które przyczynia się do niszczenia lasów czy nadmierny wzrost zużycia energii, powodujący szybkie wyczerpywanie nieodnawialnych zasobów. Wzrastająca, zwłaszcza w krajach rozwiniętych, znajomość wymienionych negatywnych skutków konsumpcji sprawiły, że to właśnie w obszarze zachowań konsumpcyjnych najczęściej ujawniają się postawy prośrodowiskowe (Mirowski, 1999).

* Korespondencję dotyczącą artykułu można kierować na adres: Oleg Gorbaniuk, Katedra Psychologii Eksperymentalnej KUL, Al. Raclawickie 14, 20-950 Lublin.

e-mail: oleg.gorbaniuk@kul.lublin.pl

Z tego powodu promowanie prośrodowiskowych zachowań konsumenckich, czyli nabywania i konsumpcji produktów, które są przyjazne środowisku, powinno być ważnym zadaniem społecznym. W celu kształtowania takich zachowań konieczne jest poznanie leżących u ich podstaw uwarunkowań.

TEORIA PLANOWANEGO ZACHOWANIA

Teoria planowanego zachowania jest jednym z częściej stosowanych modeli do przewidywania i zrozumienia ludzkiego zachowania. Zakłada ona, że ludzie rozważają konsekwencje swoich działań zanim podejmą się jakiegoś zachowania. Skupia się ona na wyjaśnianiu intencji zachowań, które znajdują się pod pewną kontrolą osoby (Cook, Kerr, Moore, 2002; Bell i in., 2004).

Teoria planowanego zachowania (*the theory of planned behaviour*, TPB) została zbudowana na podstawie bardziej popularnej teorii racjonalnego działania (*the theory of reasoned action*) (Ajzen, Fishbein, 1980). Według niej intencja behawioralna, aby zachowywać się w dany sposób, jest bezpośrednim poprzednikiem widocznego zachowania. Z kolei intencja jest rozumiana jako funkcja postawy danej osoby wobec określonego działania i jej subiektywnych norm (tj. percepcji oczekiwań ważnych osób z jej otoczenia).

Ponieważ postawa zawiera nie tylko ocenę wyniku pewnego zachowania, ale również ocenę prawdopodobieństwa wystąpienia tego rezultatu, warunkiem wstępnym dla każdej postawy jest posiadanie pewnych informacji lub rzeczywistej wiedzy. Kształtowanie postawy odbywa się poprzez sumowanie oczekiwanych pozytywnych lub negatywnych wartości spostrzeganych konsekwencji danego zachowania i subiektywnego prawdopodobieństwa ich wystąpienia (Cook i in., 2002).

Subiektywne normy odnoszą się do siły normatywnych przekonań i motywacji do zgodzania się z tymi przekonaniami. Z tego powodu wartości społeczne i moralne (tj. przekonania jak dana osoba powinna się zachowywać, aby być w zgodzie z normami, społeczne oczekiwania, moralne zasady) mogą być stosowane w celu przybliżenia subiektywnych norm danej osoby (Ajzen, Fishbein, 1980).

Jednak w zależności od czynników takich jak czas i możliwości (tj. wpływy sytuacyjne) niektóre zachowania są bardziej, a inne mniej trudne do przeprowadzenia. Uwzględnia to teoria planowanego zachowania (Ajzen, 1985, 1991) poprzez włączenie spostrzeganej kontroli behawioralnej do determinantów opisywanych w teorii racjonalnego działania. Ta późniejsza teoria pełniej przewiduje zachowania, które są trudne do podejmowania (Madden, Ellen, Ajzen, 1992).

Zastosowanie teorii racjonalnego działania było bowiem ograniczone do zachowań, które są podejmowane ochotniczo, ponieważ tylko one są zależne od tego, czy dana osoba posiada lub nie intencję wykonania.

Poprzez włączenie spostrzeganej kontroli behawioralnej, teoria planowanego zachowania może wyjaśniać intencję w sytuacjach, w których spostrzegane są pewne utrudnienia w wykonaniu danego zachowania i pozostaje ono przynajmniej częściowo poza kontrolą wolicjonalną osoby (Cook i in., 2002). Warunek ten jest spełniany w przypadku większości działań ekologicznych.

Na podstawie powyższych rozważań można stwierdzić, że teoria planowanego zachowania może służyć jako całościowa teoretyczna podstawa w obszarze badań ekologicznych. Ma ona szerokie zastosowanie w eksploracji ekologicznych zachowań, zwłaszcza recyklingu (Goldenhar, Connell, 1993; Boldero, 1995; Dahab, Gentry, Su, 1995; Taylor, Todd, 1995). Często stosuje się ją w połączeniu z innymi zmiennymi (Cook i in., 2002; Pin Yu Chu, Ja Fun Chiu, 2003).

Rezultaty badań wskazują na dużą moc wyjaśniającą teorii planowanego zachowania. Jej determinanty (postawy, subiektywne normy i spostrzegana kontrola behawioralna) mogą być stosowane jako predyktory intencji, a następnie samego ekologicznego zachowania. Tłumaczą one znaczną część wariancji ekologicznego zachowania (Kaiser, Wölfing i Fuhrer, 1999; Cook i in., 2002; Kaiser, Scheuthle, 2002).

W związku z tym można sformułować szereg pytań badawczych: Jakie relacje łączą zmienne w ramach modelu planowanego zachowania? Czy są one wzajemnie niezależne czy też skorelowane? Czy zmienne modelu wyczerpują całość wariancji intencji zakupu, czy też można sformułować alternatywne jej predyktory nie uwzględnione przez model?

KORELATY PROŚRODOWISKOWYCH ZACHOWAŃ KONSUMENCKICH

W przypadku zachowań konsumenckich można odnaleźć pełny rejestr motywów i zaobserwować wpływ rozmaitych czynników motywacyjnych. Również motywy, które kształtują zachowania prośrodowiskowe, tworzą bardzo różnorodne spektrum. Są to nie tylko postawy, ale też inne czynniki takie jak: motywy wynikające z pojmowania wartości ekologicznych jakościowo autotelicznych, snobizm ekologiczny, zdrowie (własne, rodziny, zwierząt pozostających pod opieką) czy nawet względy ekonomiczne (Burger, 1999). Zdaniem niektórych autorów nie da się wyodrębnić wspólnego układu czynników, pozwalających na przewidywanie różnych form proekologicznych zachowań (McKenzie-Mohr, Oskamp, 1995; McKenzie-Mohr i in., 1995). Jako że zakupy produktów przyjaznych środowisku stanowią jedną z form takich zachowań, niezbędna wydaje się być próba ustalenia takiego właśnie układu czynników w odniesieniu do zachowań konsumenckich.

Odpowiedzialność wobec środowiska może być uważana za jeden z predyktorów intencji ekologiczne-

go zachowania (Kaiser, Shimoda, 1999; Kaiser i in., 1999). Zachowania prośrodowiskowe rozumiane jako zachowania prospołeczne mogą mieć źródło co najmniej w dwóch obszarach wiedzy społecznej, moralnej i konwencjonalnej, ponieważ zarówno normy moralne jak i konwencjonalne mogą powodować zachowanie prospołeczne takie jak ekologiczne zachowanie. Można zatem wyróżnić odpowiedzialność moralną i konwencjonalną. Poczucie konwencjonalnej odpowiedzialności wymaga wiedzy odnośnie oczekiwań społecznych oraz wiadomości do zaakceptowania tych oczekiwań. Ta gotowość ma swoje źródło w takich emocjach społecznych jak pragnienie akceptacji społecznej czy strach przed karą lub utratą akceptacji. Natomiast poczucie moralnej odpowiedzialności postrzegane jest jako osobiste zobowiązanie moralne i w tej formie jest najczęściej odnoszone do ekologicznego zachowania (Kaiser, Shimoda, 1999).

Na podłożu wiedzy i ogólnie – świadomości ekologicznej – kształtuje się proekologiczna motywacja zachowań konsumentów, mechanizm psychologiczny, który polega na tym, że uznane, wysoko cenione przez jednostkę wartości ekologiczne stają się czynnikiem skłaniającym jednostkę do zachowań proekologicznych (Wiśniewski, 1995).

Świadomość ekologiczna jest kształtowana przez system wartości funkcjonujący w danej społeczności, wiedzę uzyskiwaną w procesie edukacji, przekaz rodzinny, informacje dostarczane przez media, a także stanowi wynik doświadczenia indywidualnego (Burger, 1999). Badania psychologów ekologicznych pokazują, że świadomość zagrożeń ekologicznych w Polsce jest określona przez stopień degradacji środowiska, stopień zaspokojenia potrzeb bytowych oraz subiektywną ocenę stopnia zanieczyszczenia środowiska. Ludzi żyjących w gorszych warunkach środowiskowych cechuje wyższa świadomość zagrożeń niż mieszkańców rejonów o wysokich walorach ekologicznych (Biela, 1984; Zaleski, 1991; Gliński, 1996).

Badania i doświadczenia wykazują ponadto, że istnieje często wielka przepaść między obrazem świadomości ekologicznej konsumentów, jaki uzyskać można na podstawie składanych deklaracji, a konkretnymi ich zachowaniami (Wiśniewski, 1995; Gliński, 1996). W trakcie konkretnych wyborów konsumenckich motywacje ekologiczne odgrywają niewielką rolę, bardziej istotne np. są motywacje zdrowotne (Cook, Kerr, Moore, 2002).

Społeczne zachowania proekologiczne stanowią wyraz szczególnie wysokiego poziomu świadomości ekologicznej społeczeństwa. Jak dowodzą badania, nie są to jednak zachowania rozpowszechnione w społeczeństwie polskim. Mimo dość powszechnej świadomości zagrożeń ekologicznych, indywidualne działania ekologiczne, choć obserwowane coraz częściej, podejmowane są w dalszym ciągu przez mniejszą część społeczeństwa polskiego. Generalnie, dominuje niska wiara

w skuteczność indywidualnych działań zwykłego obywatela na rzecz ochrony środowiska (Gliński, 1996).

Na podstawie dokonanego przeglądu literatury przedmiotu można sformułować kolejne pytania badawcze: Czy świadomość ekologiczna oraz poczucie odpowiedzialności ekologicznej są trafnymi predyktorami intencji zakupu artykułów prośrodowiskowych? oraz Czy przysługuje im status alternatywnych predyktorów intencji behawioralnej czy też rolę zmiennych pośredniczących odgrywają zmienne z modelu TPB?

METODA

OPERACJONALIZACJA ZMIENNYCH

Do pomiaru zmiennych z modelu teorii planowanego zachowania na podstawie literatury dotyczącej zachowań ekologicznych skonstruowano odpowiedni kwestionariusz. Zawierał on 28 twierdzeń ocenianych na skali 5-stopniowej od „zdecydowanie się nie zgadzam” do „zdecydowanie się zgadzam”. Pierwszych 15 nacechowanych emocjonalnie twierdzeń wyrażało ustosunkowanie do konsumenckich zachowań prośrodowiskowych, a ich zgodność wewnętrzna mierzona współczynnikiem α Cronbacha wyniosła .88¹. Kolejne 5 twierdzeń określało subiektywne normy osób badanych ($\alpha=.84$), następne 5 odnosiło się do spostrzeganej kontroli behawioralnej ($\alpha=.76$), a końcowe 3 twierdzenia mierzyły intencję behawioralną zakupów prośrodowiskowych (zamiar zakupów w przyszłości przeważnie produktów przyjaznych środowisku; postanowienie wybierania produktów, które najmniej szkodzą środowisku; zwracanie uwagi na to, czy kupowane produkty są ekologiczne; $\alpha=.88$).

W celu sprawdzenia jak intencja behawioralna przekłada się na zachowanie dokonano symulacji wyborów konsumenckich, poprzez zaproponowanie osobie badanej zdjęć wraz z opisem dwóch produktów (szamponów do włosów), spośród których respondent musiał wskazać ten, który by kupił, mając dostępne środki finansowe. Od tego zadania rozpoczęto badania. Opisy produktów były obszernie i stanowiły parafrazę jeden drugiego. Opis produktu ekologicznego zawierał dodatkowo wzmiankę „Produkt przyjazny dla środowiska. Opakowanie nadaje się do powtórnego przetworzenia”.

Do pomiaru ogólnej postawy wobec środowiska (świadomości ekologicznej) zastosowano dwie metody: własny kwestionariusz oraz skalę NEP. Do skonstruowania kwestionariusza badającego świadomość ekologiczną wykorzystano twierdzenia z literatury

¹ Wszystkie kwestionariusze, szczegółowe wyniki testowania ich struktury czynnikowej i wskaźników psychometrycznych nie są załączone do artykułu ze względu na jego ograniczoną pojemność. Są one natomiast dostępne do wglądu u autorów niniejszej publikacji.

przedmiotu, m.in. badań sondażowych T. Burgera (1992, 1994, 1997) i A. Wiśniewskiego (1995) oraz opisu światopoglądu ekologicznego D. Kielczewskiego (2001). W sumie kwestionariusz świadomości ekologicznej obejmował 28 twierdzeń, które zawierały opinie na temat stanu środowiska naturalnego w Polsce i na świecie, jego ochrony oraz ogólnych zależności między środowiskiem a działalnością technologiczną człowieka. W rezultacie zastosowanej analizy czynnikowej 28 twierdzeń zredukowano do pięciu nieskorelowanych ze sobą zmiennych: poczucie związku ze środowiskiem (25% wyjaśnianej wariancji), wrażliwość na kwestie ekologiczne (9%), pełnienie ról nie ingerujących w przyrodę (8%), wiara w technikę (6%), znaczenie ochrony środowiska (5%).

Skala NEP (*new environment paradigm*) bada nowy paradygmat środowiskowy. Jej autorami są Dunlap, Van Liere, Mertig i Jones (2000). Polską wersję opracował W. Cwalina. Skala składa się z 15 twierdzeń opisujących relacje między ludźmi i środowiskiem naturalnym. Podobnie jak w poprzednim kwestionariuszu, osoby badane ustosunkowują się do twierdzeń na pięciostopniowej skali. Twierdzenia poprzez analizę czynnikową zredukowano do 3 zmiennych: potrzeba zachowania równowagi w naturze (23%), potrzeba panowania nad naturą (17%) oraz poczucie katastrofy ekologicznej (9%).

Pomiar odpowiedzialności wobec środowiska został wykonany za pomocą skali odpowiedzialności wykorzystanej w badaniach Kaisera i Shimody (Kaiser, Shimoda, 1999). Skalę przetłumaczono z języka angielskiego. Zawierała ona 20 twierdzeń wyrażających poczucie odpowiedzialności w sferze działań związanych ze środowiskiem naturalnym, do których ustosunkowywano się na 5-stopniowej skali. Analiza czynnikowa zredukowała je do pięciu zmiennych: poczucia wstydu za zanieczyszczenie powietrza (wyjaśnia 26% wariancji), poczucia winy wobec środowiska (14%), bezradności ekologicznej (9%), współodpowiedzialności za stan środowiska (7%) i braku poczucia odpowiedzialności ekologicznej (6%).

Odpowiedzialność jako ogólną cechę osobowości zbadano przy pomocy czynnika Odpowiedzialności (Od) wyizolowanego z Inwentarza Psychologicznego H.G. Gough'a (*California Psychological Inventory*) w przekładzie Z. Płużek. Skala obejmowała 42 pytania, na które osoby badane miały, tak jak w oryginale, dwie możliwości odpowiedzi: prawda lub fałsz.

Osoby badane. W badaniach wzięło udział 102 osoby. Ze względu na potencjalnie istotny wpływ wieku i płci na wyniki badań, respondentów do badań dobierano w taki sposób, aby proporcje kobiet i mężczyzn oraz różnych kategorii wiekowych były wyrównane. Wśród osób badanych było 48 kobiet (47% próby) i 54 mężczyzn (53%). Wiek osób badanych wahał się w przedziale od 20 do 57 lat ze średnią $M = 38.18$ ($sd = 10.77$). Badani

zostali podzieleni na cztery kategorie wiekowe. W przedziale od 20 do 29 lat znajdowało się 28 osób (27%), w przedziale 30 – 39 lat było 24 osoby (24%), w przedziale 40 – 49 lat znajdowało się 27 osób (26%), a w wieku 50 lat i powyżej było 23 osoby (23%).

Zdecydowana większość uczestników badań posiadała wykształcenie wyższe – 49 osób (48%) i średnie – 41 osób (40%). Znacznie mniej osób legitymowało się wykształceniem niepełnym wyższym (licencjat, 11%). Ze względu na różną dostępność produktów ekologicznych na wsi i w miastach dobierano osoby, mieszkające wyłącznie w mieście.

Przebieg badań. Badania przeprowadzono we wrześniu 2004 r. Zostały one przeprowadzone metodą ankiety roznoszonej. Rozdano 110 kompletów kwestionariuszy, z czego 102 zostały zwrócone i zakwalifikowane do badań. 93% stopień zwrotu należy uznać za bardzo wysoki i metodologicznie satysfakcjonujący.

Czas potrzebny do wypełnienia kwestionariuszy wahał się od 40 do 60 minut. W związku z tym kwestionariusze były wypełniane bez obecności prowadzącego badania. Badanie wymagało jednak osobistego kontaktu z uczestnikami badań w celu podania instrukcji. Wyjaśniano przy tym sposób wypełniania kwestionariuszy, a następnie ustalano datę odbioru kwestionariuszy.

ANALIZA WYNIKÓW

Najpierw sprawdzono interkorelacje zmiennych w obrębie modelu planowanego zachowania. Otrzymane współczynniki korelacji r Pearsona znajdują się w Tabeli 1. Wszystkie zmienne modelu korelują ze sobą, aczkolwiek siła zależności mieści się w przedziale zależności umiarkowanych (od 25% do 36% wspólnej wariancji). Współczynniki korelacji r Pearsona zawierają się w obszarze od .48 do .61 (zob. Tabela 1).

Tabela 1
Współczynniki korelacji r Pearsona pomiędzy zmiennymi modelu TPZ

	Postawa	Subiektywne normy	Kontrola behaw.
Subiektywne normy	.60***		
Kontrola behawioralna	.52***	.51***	
Intencja behawioralna	.61***	.48***	.55***

* $p < .05$; ** $p < .01$; *** $p < .001$

Następnie, chcąc odpowiedzieć na pytanie, jakie czynniki warunkują poszczególne zmienne modelu TPZ zbadano ich korelacje z pozostałymi zmiennymi, tj. poczuciem odpowiedzialności ogólnej, świadomością

ekologiczną, nowym paradygmatem środowiskowym oraz odpowiedzialnością wobec środowiska. Również w tym przypadku zastosowano współczynniki korelacji r Pearsona. Poszczególne wskaźniki liczbowe znajdują się w Tabeli 2.

wykazywały się większą wrażliwością na kwestie problemów ekologicznych. Ponadto silniej popierały stanowisko nie ingerowania w przyrodę, a ochrona środowiska na tle innych problemów kraju miała dla nich większe znaczenie.

Tabela 2
Współczynniki korelacji r Pearsona

Nazwa czynnika	Postawa	Subiektywne normy	Kontrola behawioralna	Intencja behawioralna
Odpowiedzialność ogólna	.30**	.23*	.29**	.35***
ŚWIADOMOŚĆ EKOLOGICZNA				
Związek ze środowiskiem	.48***	.43***	.29**	.36***
Wrażliwość ekologiczna	.32**	-.01	.25*	.16
Rola nie integrująca w przyrodę	.20*	.28**	.24*	.21*
Wiara w technikę	.00	.19	-.02	.08
Znaczenie ochrony środowiska	.22*	.21*	.06	.38***
NOWY PARADYGMAT EKOLOGICZNY				
Potrzeba ochrony równowagi w naturze	.47***	-.05	.06	.10
Panowanie nad naturą	-.05	-.07	.06	-.10
Katastrofa ekologiczna	.24*	.05	.06	-.13
ODPOWIEDZIALNOŚĆ WOBEC ŚRODOWISKA				
Wstyd za zanieczyszczenie	.29**	.15	.23*	.21*
Poczucie winy wobec środowiska	-.16	.20*	.00	.00
Bezradność ekologiczna	-.12	-.03	-.05	-.08
Współodpowiedzialność za stan środowiska	.26**	.20*	.23*	.35***
Poczucie odpowiedzialności ekologicznej	-.03	-.09	-.01	.02

* $p < .05$; ** $p < .01$; *** $p < .001$

Na podstawie obliczeń, można zauważyć, że postawa wobec prośrodowiskowych zachowań konsumenckich koreluje z wynikami w skali odpowiedzialności ogólnej ($r = .30$; $p < .001$). Wskazuje to na fakt, iż osoby mające bardziej pozytywne postawy wobec ekologicznych zakupów wykazywały się wyższym poziomem odpowiedzialności ogólnej.

Stwierdzono także istotny związek postawy ze skalami świadomości ekologicznej: poczuciem związku ze środowiskiem ($r = .48$; $p < .001$), wrażliwością ekologiczną ($r = .32$; $p < .001$), rolą nie ingerującą w przyrodę ($r = .20$; $p < .01$) oraz postrzeganym znaczeniem ochrony środowiska ($r = .22$; $p < .01$). Siła tych zależności wahała się od niskiej do umiarkowanej. Oznacza to, że osoby, które były bardziej przychylnie prośrodowiskowym zachowaniom konsumenckim wyrażały przekonanie o wzajemnych powiązaniach ludzi ze środowiskiem,

Dwa wymiary paradygmatu środowiskowego – potrzeba ochrony równowagi w przyrodzie i poczucie katastrofy ekologicznej – korelowały z postawą wobec kupowania produktów ekologicznych. Osoby mające pozytywne postawy uważały, że równowaga w naturze jest łatwa do zachwiania i jeśli ludzie dalej będą ingerować w nią w takim stopniu, to doprowadzi to do katastrofy ekologicznej.

Jednocześnie dla postaw miały znaczenie dwa wymiary odpowiedzialności wobec środowiska, tj. poczucie wstydu za zanieczyszczenie środowiska oraz współodpowiedzialność za stan środowiska. Osoby z pozytywnym nastawieniem wobec prośrodowiskowych zachowań konsumenckich miały wyższe poczucie wstydu i współodpowiedzialności za obecne problemy środowiskowe.

Biorąc pod uwagę wykryte istotne korelacje, dalszym krokiem analizy wyników było zidentyfikowanie głównych źródeł wariacji postawy wobec kupowania produktów ekologicznych poprzez eliminowanie zmiennych niezależnych wzajemnie skorelowanych. W tym celu zastosowano analizę regresji liczoną metodą *forward stepwise* (krokową postępującą).

W przypadku postaw wobec prośrodowiskowych zachowań konsumenckich rezultatem równania regresji był model składający się z sześciu zmiennych [$F(6,95) = 14.68, p < .001$]: poczucia związku ze środowiskiem, wrażliwości na kwestie ekologiczne, poczucia wstydu za zanieczyszczenie powietrza, potrzeby ochrony równowagi w naturze, roli nie ingerującej w przyrodę oraz poczucia odpowiedzialności ogólnej. Ogólnie model ten wyjaśnia 48% wariacji.

W przypadku subiektywnych norm istotny związek stwierdzono z wynikami w skali odpowiedzialności ogólnej ($r = .23, p < .01$), co wskazuje, że osoby posiadające normy nakazujące zakupy ekologiczne cechowały się wyższą odpowiedzialnością. Na subiektywne normy wpływały również poczucie związku ze środowiskiem ($r = .43, p < .001$), rola nie ingerująca w przyrodę ($r = .28, p < .001$) oraz przypisywane znaczenie ochronie środowiska ($r = .21, p < .01$). Zatem tym silniejsze były subiektywne normy popierające prośrodowiskowe zachowania, im bardziej dostrzegano wzajemne powiązania ze środowiskiem, nie chciano podporządkowywać sobie przyrody i przyznawano większe znaczenie problemom ochrony środowiska.

Subiektywne normy korelowały istotnie także potrzebą ochrony równowagi w naturze nowego pa-

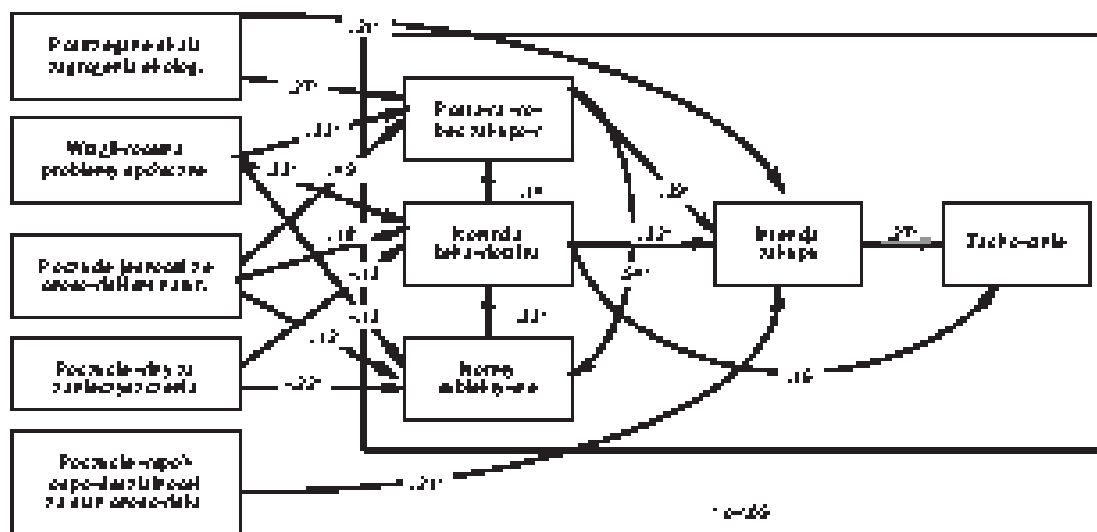
radygmatu środowiskowego ($r = .29, p < .001$). Oznacza to, że osoby z silnymi normami dotyczącymi zakupów ekologicznych uważały, że ludzka działalność może łatwo zakłócić równowagę w przyrodzie.

Ponadto opisywane subiektywne normy korelowały z poczuciem winy wobec środowiska ($r = .20, p < .01$) oraz współodpowiedzialnością za stan środowiska ($r = .20, p < .01$). Im częściej odczuwano poczucie winy za zanieczyszczenie środowiska oraz poczucie współodpowiedzialności za obecne problemy ekologiczne, tym surowsze były normy ekologicznych zachowań konsumenckich.

Do modelu wyjaśniającego subiektywne normy w rezultacie analizy równania regresji weszło pięć zmiennych [$F(5,96) = 10.74, p < .001$]: poczucie związku ze środowiskiem, rola nie ingerująca w przyrodę, znaczenie ochrony środowiska, poczucie odpowiedzialności ogólnej oraz poczucie braku winy wobec środowiska. Powstały model wyjaśniał ogólnie 36% wariacji.

Na poziom spostrzeganej kontroli behawioralnej nad prośrodowiskowymi zachowaniami konsumenckimi wpływał istotnie poziom ogólnego poczucia odpowiedzialności ($r = .29, p < .001$). Im wyższe poczucie odpowiedzialności, tym wyżej osoby oceniały swoją kontrolę nad kupowaniem produktów ekologicznych.

Wyniki w skali kontroli behawioralnej uwarunkowane były również wynikami w skali świadomości ekologicznej. Korelowały mianowicie z poczuciem związku ze środowiskiem ($r = .29, p < .001$) oraz wrażliwością na kwestie ekologiczne ($r = .25, p < .01$) oraz rolą nie ingerującą w przyrodę ($r = .4, p < .01$). Oznacza to, że osoby, które spostrzegały swoją kontrolę nad zakupami ekologicznymi

Rysunek 1. Model uwarunkowań intencji zakupów i wyborów prośrodowiskowych

jako wysoką, odczuwały też silny związek ze środowiskiem, były bardziej zainteresowane sprawami ekologii oraz silniej sprzeciwiały się ingerencji ludzi w przyrodę.

Analiza regresji wykazała, że dla przewidywania poczucia kontroli behawioralnej wystarczy uwzględnić cztery zmienne [$F(4,97)=8.45$, $p<.001$]: potrzeba ochrony równowagi w naturze, rola nie ingerująca w przyrodę, poczucie odpowiedzialności ogólnej oraz poczucie wstydu za zanieczyszczenia. Powstały model wyjaśniał ogólnie 26% wariancji.

W celu stworzenia bardziej globalnego modelu, uwzględniającego z jednej strony wszystkie zmienne z teorii planowanego zachowania, a z drugiej – istotne statystycznie uwarunkowania środowiskowych zachowań konsumenckich, te ostatnie najpierw poddano analizie czynnikowej II rzędu ze względu na ich częściowe skorelowanie. W ten sposób 10 zmiennych niezależnych zredukowano do 5 nieskorelowanych ze sobą czynników: (1) wrażliwość na problemy społeczne (w jego skład weszła odpowiedzialność jako cecha osobowości z ładunkiem czynnikowym .61 oraz wrażliwość ekologiczna .84), (2) postrzegana skala zagrożenia ekologicznego (znaczenie ochrony środowiska .81, skala katastrofy ekologicznej 0,63, poczucie wstydu za zanieczyszczenia .69), (3) poczucie jedności ze środowiskiem (związek ze środowiskiem 0,88, potrzeba zapewnienia równowagi w relacji człowiek-przyroda .85), (4) poczucie winy za zanieczyszczenia (pełnienie ról nie ingerujących w naturę .86 oraz poczucie winy .63) oraz (5) poczucie współodpowiedzialności za stan środowiska. Pozwoliło to na uproszczenie modelu od strony przyczynowej. Po zastosowaniu analizy ścieżek za optymalny należy uznać następujący układ relacji pomiędzy badanymi zmiennymi przedstawiony na Rycinie 1. Przedstawione liczby stanowią oceny parametrów ścieżek wraz z adnotacją na temat ich istotności statystycznej.

Po lewej stronie modelu znajdują się predyktory, natomiast po prawej – zmienne z modelu teorii planowanego zachowania. Różnice pomiędzy modelem a wejściową macierzą korelacji nie były istotne statystycznie ($c^2=12.05$, $df=18$, $p=.845$), również inne wskaźniki wskazywały na bardzo dobre dopasowanie modelu ($GFI=.98$; $AGFI=.93$; przedział ufności $RMSEA$ 0 – .049; $RMS=.039$). Warto odnotować niski współczynnik korelacji pomiędzy intencją zakupu produktów środowiskowych a dokonanym wyborem podczas symulacji zakupu ($r=.27$, $p<.01$).

Ponieważ za wskaźnik zachowania potraktowano pojedyncze działanie (wybór produktu), natomiast pozostałe zmienne modelu teorii planowanego zachowania były mierzone za pomocą kwestionariusza, którego twierdzenia miały większy poziom ogólności i nie były ograniczone do konkretnego rodzaju produktu (np. szamponu), za użyteczne uznano przeanalizowanie układu zmiennych, których pomiar cechował zbliżony

poziom ogólności. W przypadku pominięcia w modelu zmiennej „zachowanie” model również wykazuje dobre dopasowanie do danych wejściowych ($c^2=7.04$, $df=10$, $p=.722$; $GFI=.99$; $AGFI=.94$; $RMSEA=.01$; $RMS=.036$). Analiza regresji wielokrotnej dodatkowo wskazuje, że intencja zakupu artykułów przyjaznych środowisku naturalnemu jest wyjaśniana przez zmienne przedstawione na Rycinie 1 w 52% [$F(4,97)=26.76$; $p<.001$], w tym przez zmienne z teorii planowanego zachowania – w 45%.

Podsumowując należy stwierdzić, że wrażliwość na problemy społeczne, postrzegana skala zagrożenia ekologicznego, poczucie jedności z przyrodą, poczucie winy za zanieczyszczenie środowiska naturalnego wpływają pośrednio na intencje zakupów artykułów przyjaznych dla środowiska poprzez kształtowanie odpowiednich postaw konsumenckich oraz poczucia kontroli nad możliwością realizacji takich zakupów. Bezpośrednio zaś wpływa na nie poczucie współodpowiedzialności za stan, w jakim obecnie znajduje się środowisko naturalne oraz częściowo także postrzegana skala zagrożenia katastrofą ekologiczną. Z kolei intencja behawioralna, jak również kontrola behawioralna warunkowały w zrealizowanych badaniach wybór produktu ekologicznego.

DYSKUSJA

Celem badań było z jednej strony poznanie uwarunkowań środowiskowych zachowań konsumenckich, a z drugiej – wzbogacenie modelu planowanego zachowania o inne korelaty intencji zakupu artykułów przyjaznych dla środowiska przy jednoczesnym sprawdzeniu relacji łączących zmienne testowanego modelu.

Zgodnie z założeniami teorii planowanego zachowania konsumenci posiadający bardziej pozytywny stosunek do środowiskowych zachowań konsumenckich, silniejsze subiektywne normy, spostrzeganą kontrolę behawioralną wyrażają silniejsze intencje zakupu produktów środowiskowych. W tym wyniki zrealizowanych badań są zgodne z literaturą przedmiotu (Kaiser, Wölfling i Fuhrer, 1999, Cook i in., 2002, Kaiser, Scheuthle, 2002). Stwierdzono przy tym, że zmienne warunkujące intencję behawioralną łączą związki korelacyjne: stopień, w jakim osoba uważa, że zakupy ekologiczne znajdują się pod jej kontrolą zależy od stopnia, w jakim w jej otoczeniu takie zachowanie jest uważane za normalne. Postrzegana natomiast kontrola bezpośrednio wpływa na intencję zakupu i pośrednio poprzez kształtowanie postawy wobec takich zachowań. Oczywiście, może być to skutkiem takiej a nie innej operacjonalizacji, tym niemniej w dotychczasowych badaniach opartych o model planowanego zachowania nie precyzowano, jakie relacje łączą zmienne warunkujące intencję zakupu. Warto jednak w przyszłości zweryfikować uzyskany w ana-

lizowanych badaniach układ zależności, żeby móc między innymi odpowiedzieć na pytanie, czy istnieje wspólny układ czynników pozwalających na przewidywanie zakupów prośrodowiskowych. W szczególności dotyczy to operacjonalizacji zachowań konsumenckich, które w zrealizowanych badaniach sprowadzono do pomiaru pojedynczego działania. Wiadomo jednak, że związek pomiędzy postawą a zachowaniem zależy między innymi od stopnia zagregowania danych o licznych działaniach, które można byłoby potraktować za wskaźniki – w naszym przypadku – prośrodowiskowych zachowań konsumenckich. Jednorazowy pomiar z oczywistych powodów jest bardziej podatny na nietrafność i nierzetelność niż pomiary wielokrotne (por. Wojciszke, 2000). Poza tym należy zastanowić się nad zwiększeniem trafności zewnętrznej pomiaru zakupów proekologicznych, maksymalnie zbliżających je do rzeczywistych.

W sumie zidentyfikowano pięć wzajemnie nieskorelowanych czynników, stanowiące korelaty intencji zakupu artykułów prośrodowiskowych: wrażliwość na problemy społeczne, postrzegana skala zagrożenia ekologicznego, poczucie jedności ze środowiskiem, poczucie winy za zanieczyszczenia oraz poczucie współodpowiedzialności za stan środowiska. Zmienne te są wskaźnikami zarówno poziomu świadomości ekologicznej jak również poziomu poczucia odpowiedzialności za środowisko, co potwierdzają doniesienia literatury przedmiotu o ich istotnym znaczeniu dla zakupów prośrodowiskowych (Burger, 1992, 1994, 1997, 1999; CBOS, 1992; Wiśniewski, 1995; Mirowski, 1999).

Odpowiedzialność wobec środowiska była stosowana w badaniach jako alternatywny predyktor intencji ekologicznego zachowania (Kaiser, Shimoda, 1999; Kaiser i in., 1999). Wyniki badań potwierdzają tę tezę: o ile poczucie winy za zanieczyszczenia współkształtuje subiektywne normy proekologicznych zachowań konsumenckich, o tyle poczucie współodpowiedzialności za środowisko stanowi niezależny od zmiennych modelu planowanego zachowania predyktor intencji zakupowej.

Ważnym korelatem postawy wobec proekologicznych zachowań konsumenckich okazało się poczucie odpowiedzialności jako cecha osobowa, która współkształtuje wrażliwość na problemy społeczne, w szczególności na problem zanieczyszczenia środowiska, który osobom z większym poczuciem odpowiedzialności nie jest obojętny.

Fakt, że większość predyktorów, uznanych za istotne, wpływa na intencję zakupu artykułów prośrodowiskowych pośrednio poprzez kształtowanie nasilenia zmiennych z teorii planowanego zachowania dowodzi jej mocy predykcyjnej i mediacyjnej roli względem zmiennych egzogenicznych względem modelu TPB. Zmienne uwzględniane w tej teorii wyczerpywały

znaczny odsetek wariacji uwzględnionych w analizach zmiennych niezależnych: 45% spośród 52%, które udało się wyjaśnić w badaniach własnych. Odsetek ten jest porównywalny z wynikami innych badań cytowanych przez Ajzena (1991). Natomiast ustalona rola mediacyjna testowanego modelu TPB jest znacznie większa w porównaniu do innych badań, gdzie autorzy podejmowali się podobnego zadania, próbując rozstrzygnąć rolę zmiennych zewnętrznych w przewidywaniu intencji behawioralnej konsumentów (Crosby, Muehling, 2001).

Część badań, w których testowano trafność modelu TPB, ograniczała się do pomiaru intencji behawioralnej, pomijając element końcowy modelu – zachowanie (por. Ajzen, 1991; Crosby, Muehling, 2001). Wynika to przede wszystkim z trudności operacjonalizacji tej zmiennej, a w szczególności trafności i rzetelności pomiaru. Powstaje jednak pytanie, w jakim stopniu badanie intencji prośrodowiskowych zakupów konsumenckich pozwala na trafne przewidywanie ich rzeczywistych zachowań. Zdaniem niektórych autorów dopiero badanie konkretnych produktów pozwala na trafne przewidywanie takich zachowań. Niską korelację ($r=.27$) intencji behawioralnej z wyborami w trakcie symulowanego zakupu w badaniach własnych można tłumaczyć nie tylko brakiem zagregowanego pomiaru, lecz również rozbieżnością w stopniu ogólności twierdzeń kwestionariuszy, traktujących o zakupach produktów prośrodowiskowych w ogóle, a wyborem konkretnych produktów w ramach zaproponowanego w badaniach zestawu.

Przeprowadzone badania mogą służyć jako punkt wyjścia dla kolejnych, bardziej szczegółowo eksplorujących tematykę predyktorów ekologicznych zachowań w Polsce. Dotychczasowa polska literatura na ten temat jest ciągle niewystarczająca i ma charakter raczej sondażowy. Z perspektywy dalszych badań istotne wydaje się poszerzenie wiedzy na temat postaw ekologicznych jako czynników wpływających na odpowiednie zachowanie. Ponadto należy dokładniej zbadać społeczno-demograficzne uwarunkowania zachowań prośrodowiskowych. Odpowiedzi na te pytania pozwolą lepiej planować wszelkie kampanie reklamowe produktów przyjaznych dla środowiska oraz akcje promujące zachowania ekologiczne w społeczeństwie. Dodatkowo istotne jest znalezienie innych niż postawy czy odpowiedzialność uwarunkowań psychologicznych różnego rodzaju zachowań prośrodowiskowych. Istotnym wzbogaceniem schematu zrealizowanych badań byłoby uzupełnienie go o pomiar rzeczywistych wyborów konsumenckich i zweryfikowanie ich uwarunkowań.

Wyniki badań pozwalają na sugestie dotyczące dalszej eksploracji problematyki uwarunkowań prośrodowiskowych zachowań konsumenckich, zarówno w obszarze czynników psychologicznych, jak i społeczno-demograficznych. Poznanie takich istotnych pre-

dyktorów umożliwiłoby planowanie efektywniejszych akcji społecznych promujących działania ekologiczne. Byłyby to również cenne wskazówki do tworzenia kampanii reklamowych dla firm wytwarzających produkty przyjazne środowisku.

LITERATURA

- Ajzen, I. (1985). From intentions to actions: a theory of planned behaviour. W: J. Kuh, J. Beckmann (red.), *Action Control: from cognition to behavior* (s. 11–39). Berlin, Germany: Springer.
- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organisational Behavior and Human Decision Processes*, 50, 179–211.
- Ajzen, I., Fishbein, M. (1980). *Understanding attitudes and predicting social behavior*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Bell, P. A., Greene, J. D., Fisher, Baum, A. (2004). *Psychologia środowiskowa*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Biela, A. (1984). *Stres psychiczny w sytuacji kryzysu ekologicznego*. Lublin.
- Boldero, J. (1995). The prediction of household recycling of newspapers: The role of attitudes, intentions, and situational factors. *Journal of Applied Social Psychology*, 25, 440–462.
- Burger, T. (1992). *Świadomość ekologiczna: Między lękiem a działaniem*. Raport InE, nr 1, Warszawa: Instytut na rzecz Ekorozwoju.
- Burger, T. (1994). Świadomość ekologiczna. W: *Świadomość społeczna: Niderlandy ekologiczne*. Raport InE, nr 1, Warszawa: Instytut na rzecz Ekorozwoju.
- Burger, T. (1997). Optymizm i lokalność. Społeczna świadomość ekologiczna .97. W: *Agenda niespełnionych nadziei*. Raport InE, nr 4. Warszawa: Instytut na Rzecz Ekorozwoju.
- Burger, T. (1999). Konflikt i współdziałanie. Świadomość ekologiczna i postawy społeczeństwa. W: W. Mirowski. (red.), *Świadomość ekologiczna i społeczne ruchy „zielonych” w Polsce* (s. 35–56). Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk.
- CBOS (1992). *Środowisko i sprawy publiczne*. Raport z badań.
- Cook, A.J., Kerr, G.N., Moore, K. (2002). Attitudes and intentions towards purchasing GM food. *Journal of Economic Psychology*, 23, 557–572.
- Crosby, L.A., Muehling, D.D. (2001). External variables and the Fishbein model: mediation, moderation, or direct effects? *Advances in Consumer Research*, 10, 94–99.
- Dahab, D.J., Gentry, J.W., Su, W. (1995). New ways to reach non-recyclers: An extension of the model of reasoned action to recycling behaviors. *Advances in Consumer Research*, 22, 251–256.
- Dunlap, R.E., Van Liere, K.D., Mertig, A.G., Jones, E.R. (2000). Measuring endorsement of the new ecological paradigm: A revised NEP scale. *Journal of Social Issues. Special Promoting Environmentalism*, 56, 3, 425–442.
- Gliński, P. (1996). *Polscy Zieloni. Ruch społeczny w okresie przemian*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Goldenhar, L.M., Connell, C.M. (1993). Understanding and predicting recycling behavior: An application of the theory of reasoned action. *Journal of Environmental Systems*, 22, 91–103.
- Kaiser, F.G., Shimoda, T.A. (1999). Responsibility as a predictor of ecological behavior. *Journal of Environmental Psychology*, 19, 243–253.
- Kaiser, F.G., Wölfing, S., Fuhrer U. (1999). Environmental attitude and ecological behaviour. *Journal of Environmental Psychology*, 19, 1–19.
- Kaiser, F.G., Ranney, M., Hartig, T., Bowler, P.A. (1999). Ecological behavior, environmental attitude, and feelings of responsibility for the environment. *European Psychologist*, 4, 59–74.
- Kaiser, F. G., Scheuthle, H. (2002). Two challenges to a moral extension of the theory of planned behavior: moral norms and just world beliefs in conservationism. *Personality and Individual Differences*, 33, 1033–1048.
- Kielczewski, D. (2001). *Ekologia społeczna*. Białystok: Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko.
- Madden, T.J., Ellen, P.S., Ajzen, I. (1992). A comparison of the theory of planned behavior and the theory of reasoned action. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 18, 3–9.
- McKenzie-Mohr, D., Oskamp, S. (1995). Psychology and Sustainability: An Introduction. *Journal of Social Issues*, 51, 1–14.
- McKenzie-Mohr, D., Nemiroff, L.S., Beers, L., Desmarais, S. (1995). Determinants of Responsible Environmental Behavior. *Journal of Social Issues*, 51, 139–156.
- Mirowski, W. (1999). Świadomość ekologiczna współczesnego społeczeństwa polskiego w świetle badań naukowych. W: W. Mirowski (red.), *Świadomość ekologiczna i społeczne ruchy „zielonych” w Polsce* (s. 9–34). Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk.
- Pin Yu Chu, Ja Fun Chiu (2003). Factors Influencing Household Waste Recycling Behavior: Test of an Integrated Model. *Journal of Applied Social Psychology*, 33, 604–626.
- Taylor, S., Todd, P. (1995). An integrated model of waste management behavior: A test of household recycling and composting intentions. *Environment and Behavior*, 27, 603–630.
- Wiśniewski, A. (red.). (1995). *Świadomość ekologiczna konsumentów polskich*. Warszawa: Konsumencki Instytut Jakości.
- Wojciszke, B. (2000). Postawy i ich zmiana. W: J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, (t. 3, s. 79–106) *Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej*. Gdańsk: GWP.
- Zaleski, Z. (1991). *Psychologia ekologicznego exodusu*. Wrocław: Wydawnictwo Zakład Narodowy im. Ossolińskich.